

УДК 314.745.4(-054.65)

Марина Баришполець (Лобода),
к.і.н., н.с., Інститут історії України НАН України,
(Київ) Україна, maryna.loboda@gmail.com

«ДОВГА ДОРОГА ДОДОМУ»: ДОЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У СПОГАДАХ

Залучивши велике коло джерел, головним чином листів-спогадів колишніх радянських військовополонених, автор досліджує їх життєвий шлях від початку війни і до часу остаточного повернення додому. Описано шляхи формування даної групи суспільства, основні етапи перебування у полоні та процес повернення до повсякденного життя. Наведено приклади з спогадів, які вперше введено до наукового обігу.

Ключові слова: Друга світова війна, полон, радянські військовополонені, спогади, табори.

Друга світова війна змінила повсякдення мільйонів людей. Зміни охопили усі сторони життя. У соціальній сфері вони характеризувалися появою нових груп населення (військовополонені, репатріанти, вдови, матері-одиночки, сироти, інваліди тощо). Щоправда, наявне розмаїття соціальних груп було реальністю лише в практичній площині радянського повсякдення. Адже більшість з них або ж не були «видимими» для дослідників, або ж не відносилися до сфери інтересів радянської держави і тому не могли стати предметом серйозного наукового пошуку.

Річ у тім, що у радянській офіційній політиці панував усталений поділ населення на групи — колгоспники, робітники, інтелігенція. Саме про них найчастіше йде мова у різноманітних дослідженнях. Більш детальну і правдиву інформацію про становище інших груп населення в радянському суспільстві науковці змогли оприлюднити лише в пострадянській час. Важливим джерелом для цього стали не лише розсекречені архівні матеріали, а й документи особистого походження.

За останні десятиліття сучасна українська історіографія значно поповнилася дослідженнями про різноманітні події нашого минулого, які в радянському історіописанні традиційно замовчувалися або ж були представлені в руслі політичної пропаганди.

Разом з тим, у результаті застосування нових підходів, зокрема апробації інструментарію соціальної історії, дослідниками виявлено низку проблем, які ще недостатньо вивчені. Однією з таких, на думку автора, є проблема комплексного вивчення такої групи населення як радянські військовополонені.

Мета даної публікації — окреслити основні проблеми становища радянських військовополонених за результатами аналізу джерел особистого походження*, що дають можливість значно збагатити знання про трагічний досвід наших земляків.

Радянські військовополонені, як окрема група населення виникла в результаті військових дій ворожих держав щодо СРСР. Предметом нашого дослідження є група військовополонених, що утворилася в роки війни з нацистською Німеччиною. Відмітно, що до її складу потрапляли і військовослужбовці збройних сил Робітничо-селянської червоної армії (далі — РСЧА), і представники цивільного населення: особи, які на час наступу німецьких військ, брали участь у спорудженні укріпрайонів, аеродромів та інших військових об'єктів, або в силу різних обставин перебували в районі військових дій. Згадана тенденція зберігалася впродовж усього періоду війни. Так, із свідчень лікаря І. Бекеш (1943 р.), у Сумському таборі для військовополонених у кожній новій партії полонених захоплених у районі бойових дій 10–15% осіб не мали ніякого відношення до Червоної армії. Це — підлітки від 15-річного віку, дівчата, жінки і люди літнього віку до 65 років¹. У числі інших, одними з перших, до полону потрапили 136 тис. будівельних робітників, які будували військові об'єкти на Західному кордоні².

* Упродовж 2007–2011 рр. на базі Інституту історії України НАН України виконується проєкт «Спогади радянських військовополонених», у рамках якого було зібрано понад 140 листів-спогадів колишніх радянських військовополонених, що на той час проживали на території України. Також, у статті використовуються листи-спогади, які були написані на ім'я громадської організації КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ (ФРН) і зберігаються у фонді колекцій документів відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

¹ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945): сборник документов и материалов. — Х.: Книжное издательство, 1963. — С. 188, 190.

² Петров Б. Н. О стратегическом развертывании Красной Армии накануне войны // Военно-исторический журнал. — 1991. — № 12. — С. 14.

Серед основних особливостей історіографії проблеми радянських військовополонених — відсутність комплексного підходу у вивченні. У радянській історіографії, згадана тематика розглядалася або через призму героїзації руху Опору, або задля розкриття злочинів нацистського уряду³. Про справжній стан речей свідчить колишній бранець Г. Донський: «В бывшем Советском Союзе о судьбе миллионов военнопленных не принято, запрещено было говорить. Их просто нет и быть не может. А если есть небольшое количество, то это не пленники, это изменники Родины и проклятие им»⁴.

Коло питань, досліджуваних західними науковцями у другій половині ХХ ст., містило значно ширший тематичний спектр: політика нацистського режиму стосовно радянських військовополонених, умов утримування та працевикористання останніх на території Райху, функціонування табірної системи⁵.

Після розпаду Радянського Союзу було відкрито чимало таємниць. В сучасній і в зарубіжній історіографії з'явилися численні напрацювання з проблематики військового полону та повоєнної долі колишніх в'язнів⁶.

³ *Бондарец В. И.* Военнопленные. Записки капитана. — М.: Молодая гвардия, 1960. — 287 с.; *Бричек І.* Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). — К., 1968. — 167 с.; *Лемщук Н.* Не склонив головы. (О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях). — К., 1978. — 156 с.; Нюрнбергський процес. Сборник материалов в 2-х томах / под ред. К. П. Горшенина. — М.: Госюриздат, 1955 тощо.

⁴ Донський Григорій Павлович // Колекція документів Відділу історії України періоду Другої світової війни (далі — КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ), ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 1, лист 14.

⁵ *Dallin A. J.* German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. — New York: St. Martin's Press, 1957. — 695 p.; *Reitlinger Gerald.* The House built on Sand, the conflicts of German policy in Russia. — London: Greenwood Pub Group, 1975. — 459 p.; *Streim A.* Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation. — Heidelberg, Karlsruhe, 1981.

⁶ *Дуглас І. А., Черон Ф. Я.* Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. — Париж: УМСАPress, 1994. — Т. 11. — 433 с.; *Арзамаскин Ю. А.* Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-исторический аспект. — М., 1999. — 248 с.; *Коваль М. В.* Радянські військовополонені — шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К.: Вид. дім Альтернативи, 1999. — Т. 12. — С. 196–218; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М. Дубик. — К.: ВАТ «Книжкова друк. наук. кн.», 2000. — 304 с.; *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. — К.: Академія, 2002. — 128 с.; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / [Предисл. Даниила Гранина]; 2-е изд., перераб. и доп. — М.: РОССПЭН, 2002. — 896 с.; *Земсков В. Н.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и

Джерельна база поповнилася друкованими рукописами-спогадами учасників тих подій⁷.

Проте навіть через 70 років після закінчення Другої світової війни у наукових колах ще й досі тривають дискусії навколо низки проблем. Одним з невирішених є питання про кількість військовополонених червоноармійців. В історичній літературі зустрічаємо різні цифри: 4 559 000 (військово-історична служба Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації)⁸; 5 237 600 (дані СС, опубліковані у 1991 р.)⁹; не менше 5 000 000¹⁰ (ізраїльський дослідник А. Шнеер); 5 754 000 (німецький дослідник К. Штрайт)¹¹. На думку автора, така розбіжність зумовлена відсутністю єдиного підходу у методиці обчислень. До того ж вони не відображають реальних даних щодо цивільних осіб, які опинилися у полоні, хоча не мали ніякого відношення до РСЧА. У будь-якому випадку наведені вище дані свідчать, що військовополонені склали доволі чисельну групу.

общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2-я. — М.: Наука, 2004. — С. 331–385; *Шнеер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. — М.: Мосты культуры / Гешарим, 2005. — 624 с.; *Haidl Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen: Klartex-Verl, 2006. — 573 S.; Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 336 с.; *Штрайт К.* «Они нам не товариши...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М.: АНО «Русское историческое общество». — НП ИД «Русская панорама», 2009. — 480 с.

⁷ *Левинский Д.* Мы из сорок первого... Воспоминания. Предисл. и примеч. П. М. Поляна. Послесл. Ф. М. Солодовника. — М.: Новое издательство, 2005. — 344 с.; *Астахов П.* Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского ээка. — М.: РОССПЕН, 2005. — 464 с.; «Ich werde es nie vergessen». Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006. — Berlin: Ch. Links Verlag, 2006. — 272 S.; *Феодосій Максимович Хотячук.* Спогади що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — 130 с.; *Котляр Л. И.* Воспоминания еврея-красноармейца / Предисл., научное редактирование и примечания: П. Полян. — М.: Вече, 2011. — 352 с. та ін.

⁸ *Богунів С.* Использование советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944) // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 54.

⁹ *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки 1933–1945. — М.: Политиздат, 1991. — С. 243.

¹⁰ *Шнеер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии. 1941–1945. — М.: Мосты культуры / Гешарим, 2005 [Електронний ресурс]: http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/vstupl_sov%5B1%5Dvtor.htm

¹¹ *Streit C.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. — Neuausg. — Bonn 1991. — S. 136.

Враховуючи непростий життєвий шлях кожного члена цієї групи як під час полону, так і після нього, можемо констатувати, що особливу цінність для дослідників складають усні свідчення (інтерв'ю), записані з очевидцями подій; джерела особового походження (щоденники, мемуари, епістолярна спадщина фронтовиків¹², сучасні листи-спогади). Всі ці матеріали допомагають в т.ч. віднайти нові факти і окреслити напрями наступних пошуків; розкрити індивідуальне сприйняття дійсності людиною, її особисте бачення тієї чи іншої ситуації, історичної події; відстежити стратегію життєвого вибору; узагальнити досвід виживання в кризових ситуаціях.

Зі спогадів підтверджуємо загальновідомі дані, що для пересічних радянських громадян звістка про початок війни була раптовою, страшною і незрозумілою: «...нам было не понятно, что все это значит, наступило моральное упадническое состояние и мы все разошлись по домам с такой страшной и не понятной вестью»¹³ (О. Грищенко).

Напередодні війни кожен мав свої плани, мрії, сподівання: відпочинок під час літніх канікул; влаштування на роботу у колгосп чи підготовка до вступу у спеціальні та вищі навчальні заклади; демобілізація після строкової служби з армії; направлення на нове місце призначення як молодого спеціаліста та освоєння на ньому тощо.

Так, А. Кириєнко згадує, що на початок війни він був «в Ворошиловградській обл., м. Артемовськ, де вчився на шахтаря, освоював спеціальність крєпільщика. Було мені на той час 16 років. Навчався з задоволенням, молодечим азартом. Через місяць проходив практику на шахтах...»¹⁴. І. Часник — з травня 1940 р. на строковій службі в армії¹⁵. В. Мироненко закінчував навчання на першому курсі географічного факультету у Харкові: «Ми готувалися до останнього заліку з геодезії, тому працювали і в неділю 22 червня 1941 р. Слово «війна», як грім, вразило нас, хоча світ уже палав»¹⁶. Д. Джигайло: «... готувався до екзамену в Технікум з сільського господарства, який був у нашому р-ні. Вигинівці. А 23 ще спав, як вручили повістку «війна»...»^{17*}.

¹² Листи фронтовиків до своїх рідних, які зберігаються в сімейних, музейних та державних архівах.

¹³ Грищенко Олександр Олексійович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 32.

¹⁴ Кириєнко Андрій Іванович // Там само, спр. 1, лист 21.

¹⁵ Часник Іван Онуфрійович // Там само, спр. 6, лист 32.

¹⁶ Мироненко Василь Юхимович // Там само, спр. 5, лист 36.

¹⁷ Джигайло Дмитро // Там само, спр. 4, лист 39.

* У перший день війни Указом Президії Верховної Ради СРСР була оголошена загальна мобілізація: вже 23 червня 1941 р. почався призов військовозобов'язаних віком

В. Нігруца відсипався після випускного вечора: «Не знаю скільки я проспав, як раптом почув істеричний плач з причитаннями. На весь голос голосила сусідка Мар'яна. З великим трудом мені удалось відкрити очі, як тут убігла моя мачуха до оселі і повідомила, що почалася війна з Німеччиною»¹⁸.

Кадрових військових і рядових червоноармійців, які перебували на строковій службі, повідомлення про війну застало на місцях проходження служби. Для одних ця звістка була неочікуваною: «Война почалась в неділю я був діжурним по часті в Масловському лагері <...>, все думали що невірнo...»¹⁹ (Ф. Сімак), інші усвідомлювали її неминучість: «Принимал участие в финской войне. Был в составе частей, которые были введены в Прибалтику в 1940 году. Шла лихорадочная подготовка к войне»²⁰ (М. Глушко).

Для багатьох тривожне «війна» було не звісткою, а жорстокою реальністю: бомбардуваннями, смертю, полоном. Так, П. Арендаренко (на момент початку війни знаходився в районі Білостока, Білорусь) пише: «22 червня 1941 р. в 4⁰⁰ часа ранку нас уже бомбили німці»²¹; Я. Юрьєв також згадує про перші хвилини війни: «При бомбардуванні військової частини [авіабаза в Білостоцькій обл., Білорусь. — Авт.] 22 червня 1941 р. техніка потрапила в болотисту місцевість, а тому німцям легко вдалося оточити військовою частину. Літакам майже ні одному не вдалося піднятися в небо, військових багато загинуло, а нас, залишивши під багнетами зігнали до купи, погрузили у вагони і повезли...»²² тощо.

від 23 до 36 років (1918–1905 р. н.); 10 серпня 1941 р. — призивали осіб віком від 22 до 37 років (1919–1904 р. н.); наприкінці 1941 р. — від 37 до 41 року (1904–1900 р. н.); у грудні 1942 р. — вікова категорія призовників становила від 18 до 55 років (1887–1924 р. н.). Паралельно із загальносоюзними, по мірі просування лінії фронту на схід, в Україні проводилися додаткові мобілізаційні заходи: у серпні 1941 р. в окремих областях призвано військовозобов'язаних запасу 37–51 річного віку (1904–1890 р. н.) та додаткова мобілізація 18–19 річних призовників (1923–1922 р. н.). Загалом же по території України, в роки війни прокотилося дві хвилі мобілізації: перша — від 23 червня 1941 р. до повної окупації республіки; друга хвиля розпочалася у 1943 р., одразу з початком звільнення Харківської, Луганської і Сумської областей до 1945 р. (Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. Історичні нариси: У 2 кн. — Кн. 1. — К.: «Наукова думка», 2010. — С. 310–318).

¹⁸ Нігруца Василь Федорович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 5, лист 43.

¹⁹ Сімак Федір Антонович // Там само, спр. 6, лист 16.

²⁰ Глушко Микола Петрович // Там само, спр. 4, лист 26.

²¹ Арендаренко Петро Григорович // Там само, спр. 4, лист 3.

²² Юрьєв Яків Іванович // Там само, спр. 6, лист 37.

Кому пощастило вижити, але не вдалося вибратись з-під обстрілів і оточення — на того чекав полон. Шляхів потрапляння за колючий дріт було безліч. Відрізнялися вони в нюансах, а зводилися до одного — неволя.

На початку війни, а саме, у перші дні, чи навіть години бою, найпоширенішими причинами потрапляння до ворожого полону були раптовість та неочікуваність удару німецьких військ. М. Гарбуз (в/ч Осовець, Білорусь) розповідає: *«Кордон німецький від нас за 45 км. І за оце врем'я до начала війни ми своєю частиною, оці 45 км до кордону укріпляли, копали окопи, дзоти, протитанкові рови. Оце тут коло самого кордону захватила нас війна, наша рота стояла у двісті метрах от кордону. Я всього не опишу що робилося, в нас рота кулеметна, 12 кулеметів, шість повозок, 13 шт[ук] коней, а тут незапно як ударив через границю, коні поодривались. Снаряди рвуться, солдати не секрет ще спали, пока ми добралися до своєї частини це 45 км, то з нашого брата дуже мало залишилось»*²³. Зі спогадів О. Криворучко: *«Война меня застала в трех километрах от Брест-Литовска и так называемой «новой границы». В субботу, 21 июня 1941 года, все офицеры, кроме дежурного, уехали в Кобрин к своим семьям. Кинопередвижка, которую мы ждали, задержалась. Поэтому спать бойцы легли только в два часа ночи, после просмотра кинофильма «Салават Юлаев». А утром началась война. На наш лагерьный сбор обрушился артиллерийский огонь немцев. Снаряды рвались прямо в палатках...»*²⁴.

Серед інших причин неможливості призупинити швидкий наступ ворожих військ — недоукомплектування армії, відсутність зброї, небоєздатність техніки. Як згадує П. Арендаренко: *«Наши 124 гаубично-артиллерийский полк резерва главного командования под натиском немцев почав відступати. На кожную нашу гаубицю було виділено тільки по 5 снарядів, які ми швидко використали і дальше нічим було стріляти по ворогу і ми почали потихеньку відступати. Обстановка була така: на аеродромах стояли літаки, але в них не було пального, було багато танків, але в них не було ні пального, ні снарядів, в артилерії так само не було снарядів»*²⁵. Зі спогадів І. Кропивки (танкові війська на кордоні з Польщею) дізнаємося, що на момент нападу, танки в частині були розібрані на деталі: *«...говорили на ремонт. Солдаты в трусах со сна выбегали и без оружия. Чья вина тут догадываться надо только. Сразу после [земля. — Авт.]*

²³ Гарбуз Максим Корнійович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 55.

²⁴ Криворучко Олександр Семенович // Там само, спр. 5, лист 21.

²⁵ Арендаренко Петро Григорович // Там само, спр. 4, лист 3.

вскрылась трупами, а кто выбрался — оказался за колючей проволокой у Гитлера босой, голый, голодный, битый, руганий, униженный и оскорбленный»²⁶.

Ситуацію, коли десятки радянських дивізій зазнали розгромлення та оточення, колишні військовополонені згадуючи минуле здебільшого пов'язують з безвідповідальністю вищого керівництва*. Так В. Чирков аналізує: *«Весь народ в стране знал, что это обман [факт Молотова–Рибентроппа. — Авт.], война с немцами будет, но говорить об этом было запрещено. Лица говорившие об этом привлекались, как паникеры к жестокому наказанию до 10 лет тюрьмы. Страшный тоталитарный сталинский режим сделал страну СССР большим концлагерем. Искусственный голод 1932 г.–[19]33 года унес миллионы безвинных жертв. Созданная карательная машина создала неопишемую жестокость к народу. Уничтожение высшего командного состава Красной Армии, сделала армию небоеспособной. <...> Войска стоявшие на укрепленной старой границе были передислоцированы на новую границу. Военная техника: танки, самолеты, войска были под открытым небом. Гитлер учел все. <...> Начали концентрировать войска вблизи нашей границы. Сталину докладывали о всех действиях, он считал, что это провокация и расстреливал кто сообщал. Укрепив свой тыл Гитлер выжидал удобного момента»²⁷.*

Гортаючи спогади колишніх військовополонених маємо можливість не просто прочитати сухі факти: відсутність зброї, зрада командування, смертність на полі бою, а в першу чергу відчуті біль, страждання, страх, тобто всі ті почуття, які супроводжували бійців на війні. *«... много забыл <...>, но хорошо помню слова сказанные, комиссаром батальона. «Товарищи курсанты», будем немцев уничтожат штыком, завладеем его оружием, и его оружием будем их уничтожат. У на[с] били учебные вынтовки с отверстием в патроннике. Нас много погибло»²⁸.* (І. Мірченко). *«На пополнение прислали солдат: не переодеты, в граж-*

²⁶ Кропивка Іван Федорович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 1, лист 25.

* В історіографії підтверджено той факт, що в липні 1940 р. вищі чини держави були проінформовані про підготовку Німеччини до війни з СРСР (Рапорт начальника 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Федотова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берія стосовно донесення агента «Художник» про підготовку Німеччини до війни з СРСР // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 425–426).

²⁷ Чирков Володимир Іванович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 6, лист 33.

²⁸ Мірченко Іван Антонович // Там само, спр. 5, лист 37.

данской форме, без оружия, нас <...> посылали на передовую за винтовками посылали одного старого фронтовика и молодых двух, искать оружие, а был приказ, кто легко ранен должен прийти в госпиталь с оружием иначе тебя не примут» або ж: «Вообщим получили приказ идти в бой без оружия в направлении на Севастополь, прошли в район Севастополя, а там нас встретили немецкие автоматчики и самолёты румынские, как наши удва <...> Я очнулся уже, только мои[x] бойцов уже нету, чую лай собак, в сторону моря я дополз, туда там стретил 2 лейтинантов, токо со школы их направили сюда, они меня перевязали и мы с ними ховались дня два, поховали свой партбилет и комсомольские книжки, а тут ездит автобус и в рупор кричит, хто ест солдаты здавайтесь иначе будет расстрел. Я очнулся в лагере за колючей проволокой, там меня перебентовали и через несколько дней погнали на вагон повезли в Германию»²⁹ (І. Кіптілій). «... когда Сталин дал приказ эвакуировать войска из Севастополя, уже было поздно, господствующие высоты были уже заняты немцами, что не давало возможности кораблям подойти к Севастополю. Высокое командование уехало на самолетах и подводных лодках, а остальные были оставлены и пленены немецкой армией. <...> Когда нас немцы загнали в обрывистые берега Севастопольских бухт, держали нас на прицеле автоматов играли на губных гармошках, пели и спрашивали не хотим ли ми русские свиньи, воды и еды, мы пили морскую воду и следом вырывали, и сдались только на третьи сутки. Так я очутился в немецком плену. Случилось это 4 июня 1942 года в Камышовой бухте г. Севастополя»³⁰ (Д. Волошин). «В медсанбаті мені зробили операцію, а відправити в тил уже не було можливості. Наші оточені війська відбивали атаки ворога 15 днів. А коли не було вже снарядів, мін і навіть їжі, німці звужували кільце і забрали в полон багато тисяч наших солдат. Полонили і нас: всіх лікарів, медсестер і поранених, ходячих. Що вони зробили з лежачими для нас не відомо»³¹ (К. Луста).

Із спогадів можемо відстежити, що до полону військовослужбовці потрапляли як великими групами осіб, так і поодинці. Взяття в полон великих груп відбувалося зазвичай після проведення масштабних військових дій і утворення так званих «котлів». У Харківській битві (1942 р.), за офіційними даними, загальні втрати радянських військ становили понад 277 000 рядових і командирів, з яких безповоротні — близько

²⁹ Кіптілій Іван Герасимович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 5, лист 7.

³⁰ Волошин Дмитро Захарович // Там само, спр. 1, лист 9.

³¹ Луста Костянтин Трохимович // Там само, спр. 5, лист 28.

171 000 осіб. За іншими даними, лише полоненими втрати становили 200 000³². Під час оборони Севастополя (1941–1942 рр.) у полоні опинилося 90 000 осіб (німецькі дані)³³. Про полонення великої кількості червоноармійців описується у спогаді Я. Васюка: «8 травня 1942 року німці почали наступ від Феодосії. Наші війська почали відходити, бо не мали чим стріляти. Зовсім не було боєприпасів: ні снарядів, ні патронів, навіть гвинтівки були далеко не у всіх. Мене як наймолодшого послали шукати по окопах — може де лишився якийсь патрон. Німці бомбили нас з літаків від світанку і до темряви. Так ми відходили до Керчі. 16 травня 1942 р. всю 44 армію (і не лише її), забрали в полон у м. Керч»³⁴.

При захопленні в полон військових малими групами або поодиночі часто було присутнє таке явище як зрада окремих місцевих жителів: «27 червня [1941 р. — Авт.] потрапив до полону, ми ще з одним солдатом переховувались, але нас здав місцевий житель»³⁵ (С. Мозолук); «по 2–3 человека мы выходили из леса. Хозяин дал нам покушать, а затем сказал: «Поели, а теперь пошли за мной», затем запер нас в сарае, а сам вызвал полицаев. Полиция забрала нас, и повела в штаб к немцам. Это происходило в г. Стрый. К вечеру собралось сотни 2–3 задержанных немцами солдат»³⁶ (П. Куций); «Нас зустріла жінка, завела нас в хату, дала нам поїсти. Я попросив ножа, щоб розрізати моєму напарнику ботинок, хазяйка розірвала якусь фантину, щоб перев'язати рани. В сінях жінка з кимось говорила і через деякий час хлопчик років 12 заходить до хати з двома нім[ецькими] солдатами, які тут же познімали з нас пілотки, позривали зірочки і сховали їх у свої портмоне. Місцеве населення було попереджене про те, що не мало права переховувати солдатів, за що несло відповідальність перед німцями»³⁷ (М. Прищепя).

Потрапляючи до полону військовослужбовці РСЧА опинялися в пунктах збору, що розташовувалися в значній близькості від лінії фронту. Звідти їх переправляли в транзитні табори — «дулагі». В останніх, здійснювався розподіл і відправка колишніх червоноармійців до «шталагів»

³² О. Лисенко, Р. Пилявець Харківська битва 1942 р. // Енциклопедія історії України. Т. 10. Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2013. — С. 351.

³³ В. Грицюк, О. Лисенко Севастопольська оборона 1941–1942 // Енциклопедія історії України. — Т. 9. Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2013. — С. 501.

³⁴ Васюк Яків Іванович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 14.

³⁵ Мозолук Семен Селівесторович // Там само, спр. 5, лист 39.

³⁶ Куций Павло Павлович // Там само, спр. 5, лист 24.

³⁷ Прищепя Микола Миколайович // Там само, спр. 6, лист 10.

(стаціонарні табори для рядових та сержантів) та «офлагів» (стаціонарні табори для офіцерів).

Ставлення до радянських військовополонених з боку німецького керівництва не відповідало нормам міжнародного права*. Процес їх передислокації з одного табору до іншого відбувався в складних умовах. Люди не витримували голоду, холоду, умов перевезення — масово помирали в дорозі. Г. Коваленко згадував: *«у порту [м. Таллін. — Авт.] погрузили на кораблі і переправили до Германії. Дуже багато нас загинуло під час переправи. Трюми людьми забили повністю, нас декілька чоловік не влізло у трюми. Ми були виснажені та голодні, їли їжу, якою годували солдати своїх собак. Підкрадалися до їх мисок і хапали їжу, собаки нас не чіпали, а німці сміялись із нас. Та коли ми прибули у порт Гданськ чи (Гдиня) ми побачили, що багато людей у трюмах задихнулись і загинули»³⁸. У спогаді М. Беляка описується про нелюдські умови транспортування сушею: *«Нас уцелєвших пленных, гитлеровцы пригнали в город Харьков и поместили в тюрьму с названием «холодная гора», а через дней десять нас погрузили в железнодорожные вагоны, в которых не было условий, чтобы прилечь или присесть, но зато на полу вагона, где-то пять сантиметров была насыпана известь для дезинфекции, чтобы в Германию не привести какой-то заразы. При движении поезда частицы извести полностью заполняли воздух в вагоне и нам приходилось мочиться на рубашку и прикладывать к носу, чтобы не задохнуться. Некоторые пленные задохнулись, а другие умерли от голода, но их трупы были с нами в вагоне до первой остановки в Польше, где гитлеровцы заставили нас сбросить трупы в низ и забросили в вагон сухари и вяленую рыбу покрытые плесенью»³⁹. «... каждый третій був мертвим, за время руху за двое суток нас не кормили і в туалет не випускали. Розгзурили**

* Перша міжнародна угода, яка визначала режим військового полону, була прийнята в Гаазі у 1899 р. на 1-ій конференції миру, в якій взяли участь 26 держав. 2-га Гаазька конференція 1907 р. (43 учасники) виробила нову, більш повнішу конвенцію. Проте, завершального оформлення питання про поводження з військовополоненими набули у 1929 р. під час підписання Женевської конвенції про військовий полон. Конвенція не заміняла, але завершувала і збирала воедино положення Гаазьких правил. Заборонялися репресії і колективні покарання для військовополонених, визначалися правила організації роботи військовополонених, призначення представників і контроль з боку держав-покровительок тощо. Якщо перші дві були підписані як Царською Росією так і Німеччиною, то щодо останньої — СРСР не був її учасником. Німецький уряд не вважав за потрібне дотримуватись міжнародних норм щодо полонених вихідців з Радянського Союзу.

³⁸ Коваленко Григорій Аврамович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 5, лист 10.

³⁹ Беляк Микола Павлович // Там само, спр. 1, лист 2.

построїли і повели за один кілометр де були построїні бараки»⁴⁰, — згадує у своєму листі-спогаді М. Гуменний.

Велика смертність серед військовополонених була і на піших маршрутах, так званих «Маршах смерті». На масову загибель згаданої групи людей, які долали великі дистанції, впливали не лише погодні умови (спека, холод), раціон харчування (його відсутність), а й фізичний стан (виснаження, поранення, контузія) та жорстокість конвоїрів. Зі спогадів М. Чабаненко, дружини колишнього військовополоненого, дізнаємося: *«Коли німці одбивали наших вони були плені їх гнали вулицями день і ніч вони йшли пішки. Я жила в Оріхівському районі Запорізької обл. село Новоселівка, то з Донецька кожний день ішли пленні, а ми виглядали і кидали хто що міг картошку, буряк вони нагинались і падали, а німці їх добивали. Як пройшли уся дорога була заслана трупами і були ранені, ми їх забирали лічили, лічить було нічим, вони помирали, а по дорозі збирали мертвих не добитих і одвозили на кладбище. Копали яму велику складали і покривали шенелями, а у їх на ногах не було пальців і на руках поодмерзали. Начали засипать, а земля піднімалася, у їх голови порозбивані, а серце дихало, спасти не можна, страх ця війна. Матері плакали за синами, жінки за муж'ями, як це їх били прикладами, які не могли йти добивали на місці, і ми це все бачили, люди пізнавали своїх, який був крик, а німці стріляли по всіх стіко було крові по дорозі море»⁴¹.*

Під час перебування у полоні військовополоненим ще неодноразово доводилося долати складні маршрути. Одна з причин — евакуація в тил з огляду на наближення радянських і союзних військ: *«...коли радянські війська почали наступ на Польщу, точно не пам'ятаю в яких місяцях, але ще лежав сніг, нас напівживих, напівголодних, напівобутих у дерев'яні колодки полонених, конвой із вівчарками погнав із концтабору шахти по снігу бігом на захід. 4 доби не давали їсти, хто не міг бігти — розстрілювали на місці. Так загнали нас аж у Чехословаччину, а потім у Німеччину <...> Тепер із 300 військовополонених залишилось в живих тільки 100 чоловік»⁴² (І. Хабенко); «Весной 1945 года началось наступление Советской армии на Германию. Нас стали угонять подалее в тыл, чтобы мы не попали в руки соотечественников. По дороге, при наступлении темноты, нас загоняли в сараи, где мы находились до*

⁴⁰ Гуменний Микола Михайлович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 33.

⁴¹ Чабаненко Миланія Афанасівна // Там само, спр. 6, лист 40.

⁴² Хабенко Іван Пантелеймонович // Там само, спр. 1, лист 44.

*рассвета, потом опять продолжали путь. Измученные долгой дорогой, голодные, худые от недоедания, мы еле передвигались»*⁴³ (М. Тебенко).

Повсякдення військовополонених було підпорядковане єдиній меті — вижити. Спочатку вижити на етапі розподілу і транспортування до таборів, потім в таборах, інколи під час чергового транспортування до наступного табору, нарешті — складний шлях повернення додому, і як кульмінація: необхідність пристосуватися до нових умов радянської дійсності, що характеризувалися зневажливим ставленням та політикою утиснення їхніх прав.

Від початку полону до моменту повернення в повоєнну радянську буденність пересічним громадянам доводилося проходити складні випробування. Схематично наведемо окремі приклади:

1. Полон — піший перехід — табір — транспортування — табір — звільнення — фільтрація — повернення додому (М. Гуменний)⁴⁴;

2. Полон — табір — піший перехід — табір — шпиталь — транспортування — табір — транспортування — табір — транспортування — табір — піший перехід — звільнення — перевірка — військова служба — демобілізація — понад строкова служба — повернення додому (П. Філін)⁴⁵;

3. Полон — втеча — полон — табір — транспортування — табір — транспортування — табір — втеча — полон — транспортування — табір — транспортування — табір — втеча — перевірка — повернення додому (А. Горенштейн)⁴⁶.

Умови утримування військовополонених у таборах були не менш складними як і транспортування до них. Щоправда ступінь тяжкості залежала від різних умов: місця перебування, наглядацького персоналу, спеціалізації табору, інколи навіть професійної майстерності і спритності бранців.

У будь-якому випадку невід'ємною складовою повсякдення радянських військовополонених були як моральні так і фізичні знущання з боку німців. Ось приклади деяких з них. *«З калюж, в котрих лежали вбиті коні та люди, через соломинку чи ганчірку, намагалися угамувати спрагу. А супроводжуюча охорона на мотоциклах з собаками, розстрілювала знемагаючих та поранених»*⁴⁷ (Г. Остапенко). *«Однієї ночі ми спали, коли повертались на другу сторону, повернули і його [третього. — Авт.], а він*

⁴³ Тебенко Максим Васильович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 1, лист 41.

⁴⁴ Гуменний Микола Михайлович // Там само, спр. 4, лист 33.

⁴⁵ Філін Петро Іванович // Там само, спр. 1, лист 28.

⁴⁶ Горенштейн Анатолій Ісаакович // Там само, спр. 4, лист 29.

⁴⁷ Остапенко Георгій Євгенович // Там само, спр. 5, лист 53.

був уже мертвий. І ми думали, а хто наступний»⁴⁸ (М. Самойлов). «Виганяли нас на дорогу і зставляли рівняти кулаками буліжнік, хто легко бив того били зверху по спині. Зставляли скакати по гусячі, хто не міг скакати того зразу вбивали»⁴⁹ (В. Козак). «За всякую провинность подвергали телесному наказанию, а уличенных в мелкой краже — подвешивали за руки, связанные за спиной, обрекая на невыносимые муки. Двоих молодых украинцев за причиненный ущерб вермахту (частичную поломку пола на дрова) <...> — расстреляли, прямо в тюремном дворе, на виду у пленных»⁵⁰ (П. Філін). «Некоторых пленных водили разгружать железнодорожные вагоны. Если что-то немцам не нравилось, пленных привязывали к колонке с льющейся холодной водой и держали так до наступления смерти»⁵¹ (М. Тебенко). «Часто нас избивали, выгоняли голыми на мороз и обливали холодной водой. Когда мы копали ямы и сбрасывали туда умерших, то самых слабых из копавших охрана прикладами сбрасывала в ямы и их вместе с умершими хоронили живьем»⁵² (М. Дьяченко). «Спочатку військовополонених утримували на великому огороженому проволокою полі з кулеметами на вишках. Для втіхи начальство звело привезти зголоднілим полоненим оселедці в бочках і дозволило їсти, але не давало води»⁵³ (П. Данилко). «За 3 місяці <...> на роботі, наглядачі убили 9 чоловік (лопатою по голові). А в'язнів, які хворіли у 18–29 градусів морозу викидали на двір, там вони і замерзали. Ніхто нікого не хоронив, розтягали собаки»⁵⁴ (М. Герило). І таких прикладів безліч.

Звільнення з німецького полону — це лише перший етап на шляху повернення додому. Відмітно, що не для всіх радянських громадян цей вибір був однозначним. Річ у тім, що колишні військовослужбовці РСЧА мали можливість не повертатися до Радянського Союзу. Командування союзних військ закликала їх виїжджати до Америки чи Канади: «5-го мая 1945 г. в лагере появились военные представители союзников и наши советские. Повсюду были расклеены плакаты, призывающие нас на родину и агитационные плакаты союзников по желанию поехать на

⁴⁸ Самойлов Микола Павлович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 6, лист 13.

⁴⁹ Козак Василь Григорович // Там само, спр. 5, лист 12.

⁵⁰ Філін Петро Іванович // Там само, спр. 1, лист 28.

⁵¹ Тебенко Максим Васильович // Там само, спр. 1, лист 41.

⁵² Дьяченко Микола Іванович // Там само, спр. 1, лист 15.

⁵³ Данилко Панас Юхимович // Там само, спр. 1, лист 12.

⁵⁴ Герило Михайло Данилович // Там само, спр. 4, лист 21.

жителство к ним. Вот такой широкий выбор»⁵⁵ (О. Грищенко). «Перед тем, как передать бывших русских пленных советским войскам, американское командование предложило каждому из нас уехать на постоянное место жительства в США и Канаду»⁵⁶ (М. Беляк).

Дехто свідомо погоджувався на пропонуваний вибір. К. Тимченко згадує, що після звільнення, коли оголосили посадку на машини, щоб їхати до своїх, один із знайомих (дитячий лікар, добре знав німецьку мову) відмовився, зіславшись на те, що «ще успію»⁵⁷.

Проте, все ж таки більшість очікували швидкого повернення: «Я с нетерпением ждал встречи со своими родными, близкими людьми и был обрадован тем, что наступит нормальная жизнь»⁵⁸ (М. Беляк); і не вірили американцям: « — Не спешите, Сибирь большая, места всем хватит. — Как он оказался прав! Но ведь, так хотелось домой, на Родину! Все мы знали, что нас по головке не погладят, мы всё таки чувствовали солдатскую вину. Но надеялись, что нас оставят на свободе»⁵⁹ (Г. Донський).

Реальність після визволення з полону виявилася жорстокою: «как только американцы передали нас на территорию советской оккупационной зоны, советское командование учинило каждому бывшему пленному советскому солдату преследование и постоянные допросы. Те офицеры, которые отказались от предложения американцев, — бесследно исчезли, а мне сотрудники НКВД задавали один и тот же вопрос: “Почему я не застрелился, а сдался в плен?”»⁶⁰ (М. Беляк). Схоже, що це питання було традиційним, хоча і абсурдним з огляду на реальну дійсність. Про що свідчить, зокрема, спогад ще одного колишнього бранця: О. Косановський на запитання перевіряючого: «почему ты не застрелился, как вас учили», відповідав: «А чем, ведь дали только пистолет, а патронов небыло»⁶¹.

Подальшу долю колишніх військовополонених, які поверталися на Батьківщину централізовано вирішували відповідні органи. Згідно низки постанов⁶², всі військовослужбовці, які перебували в оточенні чи полоні,

⁵⁵ Грищенко Олександр Олексійович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 33.

⁵⁶ Беляк Микола Павлович // Там само, спр. 1, лист 2.

⁵⁷ Тимченко Костянтин Дем'янович // Там само, спр. 6, лист 24.

⁵⁸ Беляк Микола Павлович // Там само, спр. 1, лист 2.

⁵⁹ Донський Григорій Павлович // Там само, спр. 1, лист 14.

⁶⁰ Беляк Микола Павлович // Там само, спр. 1, лист 2.

⁶¹ Косановський Олексій Кирилович // Там само, спр. 5, лист 3.

⁶² Постановление ГОКО № 1069сс от 27 декабря 1941 г. // Российский Государственный архив социально-политической истории (далее — РГАСПИ), ф. 644, оп. 1,

повинні були пройти збірно-пересильні пункти та перевірку в спецтаборах НКВС СРСР, а потім направлялися знову у військкомати або ж, на роботу в промисловість.

Згідно наказу НКВС СРСР № 001063 від 28 серпня 1944 р.⁶³ на Західному кордоні СРСР організовувались контрольно-перепускні пункти для прийому, перевірки і фільтрації колишніх червоноармійців, які знаходилися у ворожому полоні, а також осіб цивільного населення, яких примусово вивезли, чи тих, хто добровільно пішов з відступом супротивника. Перевірку і фільтрацію проводила комісія, до складу якої входили представники НКВС, НКДБ і «СМЕРШ» НКО.

Із спогадів прослідковуємо, що не можна схематично уніфікувати шлях повернення колишніх бранців нацистської Німеччини з полону додому.

На перший погляд здавалося б, що усі мали пройти перевірку, але ні, в силу різних обставин, дехто зміг unikнути її. Результати перевірок також не були однозначними. Звернімось до досвіду проходження перевірки, описаний А. Тищенком: *«працювала велика група офіцерів НКВС і Смерш, які допитували по декілька разів прибулих з полону. Мене теж викликали декілька разів. Погано було тим, хто першочерговий раз сказав щось не те, що попередній. Це оцінювалось як спроба обмануть слідство. А дійсно було не легко пам'ятати дати і місце перебування в полоні, якщо час перебування був довгим, як, наприклад, у мене — 4 роки. Вечорами кожного дня, оголошувались результати допитів. Називались прізвища тих, хто направляється у військо, декільком видавались документи для поїздки додому. Основна маса, де був і я, залишалась на місці. Цікаво, що додому відправлялися і ті, хто мав якусь хорошу річ: годинник, костюм, взуття і т. п.»*⁶⁴.

Отже, після перевірки колишні військовополонені могли опинитися або на фронті, або на відбудові об'єктів народного господарства в кращому випадку (в гіршому — в таборах ГУЛАГу), або ж на шляху додому.

Згідно проаналізованих спогадів, більшість військовослужбовців за результатами роботи комісії пройшли перевірку, були відновлені на

д. 17, л. 179–179 об; Постановление СНК СССР № 1166-344сс от 24 января 1944 г. // Государственный архив Российской Федерации, ф. 9401, оп. 2, д. 78, л. 1–19.

⁶³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 5. Кн. 2. Границы СССР восстановлены (1 июля — 31 декабря 1944). — М.: Кучково поле, 2007. — С. 505.

⁶⁴ Тищенко Антон Оникійович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 6, лист 25.

службі і направлені на фронт⁶⁵: «В 1943 году мне и моим товарищам удалось сбежать из лагеря, добрался домой, жил на оккупированной территории. В марте месяце 1944 года эта местность была освобождена Советской Армией и я был вторично призван в Армию. Проходил спец-проверку после чего был направлен на фронт»⁶⁶ (Д. Волошин); «Мене після відповідної перевірки — Де? Коли? Як? попав у полон? — направили продовжувати службу аж до 1946 року, а декого відпровадили з таборів німецьких до таборів сталінських або й розстріляли»⁶⁷ (П. Данилко); «Нас усіх зібрали, заповнили на нас анкети, перевдягли у форму, видали автомати. Пішли ми визволяти Бранденбург, рухались у напрямку до Берліна. Перемогу ми зустріли там»⁶⁸ (Г. Коваленко); «Так 3 травня [19]45 р. в кількості 50 полонених ми прибули в розпорядження 698 стрілецького полку. Пройшли бесіду. <...> Я розповів коли, де і при яких обставинах попав у полон. Мене залишили продовжувати службу і на радянсько-американському кордоні до жовтня м-ця [19]45 [р.]»⁶⁹ (М. Гірко); «Після допиту взяли на строкову службу в Радянську армію. Два роки я прослужив в м. Герліц (Німеччина), а після скорочення військ до 1947 року служив у Мурманську. Звідки й демобілізувався в 1947 р.»⁷⁰ (М. Слісаренко) і т. д. Нерідкими були ситуації, коли після полону військові направлялися на фронт у статусі неблагонадійних: «После всеобщей проверки, я попал в штрафную роту искуплять свою вину кровью»⁷¹ (О. Бабанський); «... із грудня 1944 р., як не благонадійний, я був у штрафбаті по 1946 р.»⁷² (Д. Донець).

Водночас не можемо оминати той факт, що відправлення колишніх військовополонених на фронт після численних перевірок не давало їм наступних гарантій швидкого повернення додому із закінченням війни. 18 серпня 1945 р. ДКО видав постанову № 9871сс⁷³, згідно якої з військовополонених не демобілізаційного віку, та цивільних репатріантів призовного віку формувалися робочі батальйони для використання на

⁶⁵ Постановление ГОКО № 6884с от 4 ноября 1944 г. «О проверке НКВД всех военнопленных, освобожденных красной и союзными армиями на предмет сотрудничества с немцами» // РГАСПИ, ф. 644, оп. 1, д. 330, л. 225–226.

⁶⁶ Волошин Дмитро Захарович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 1, лист 9.

⁶⁷ Данилко Панас Юхимович // Там само, спр. 1, Лист 12.

⁶⁸ Коваленко Григорій Аврамович // Там само, спр. 5, лист 10.

⁶⁹ Гірко М.Ф. // Там само, спр. 4, лист 22.

⁷⁰ Слісаренко Микола Григорович // Там само, спр. 6, лист 17.

⁷¹ Бабанський Олексій Степанович // Там само, спр. 1, лист 1.

⁷² Донець Дмитро Йосипович // Там само, спр. 4, лист 41.

⁷³ РГАСПИ, ф. 644, оп. 1, д. 457, л. 194–202.

промислових об'єктах. Відтепер повернення додому — залежало від демобілізації з армії призовників відповідної вікової категорії.

Якщо колишніх військовополонених демобілізаційного віку відпустили додому, то тих, хто не підпадав під демобілізацію, відправляли у складі робочих батальйонів на відбудову зруйнованої війною країни. Так, О. Грищенко разом з іншими в червні 1945 р. був направлений на роботу в м. Сумгаїт Азербайджанської РСР⁷⁴; І. Підгорний — місто Дзержинськ Горьківської області на завод ім. Калініна⁷⁵; О. Шкадрет брав участь у відбудові дороги Москва-Ленінград⁷⁶ тощо.

За директивою Генерального штабу збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р. члени розформованих робочих батальйонів фактично втрачали право на повернення додому навіть з настанням їх демобілізаційного віку, оскільки за ними офіційно закріплювався статус «передані в постійні кадри промисловості». *«Спитали командира: “Що нам робити? Як нам бути?” А він сказав: “Майте справу з директором заводу. Ви є кадрова робоча сила заводу”»*⁷⁷ (І. Підгорний).

Таким чином, інколи час повернення додому розтягувався до десятка років. М. Цодікович згадує: *«Был освобожден из плена 2 мая 1945 года, а в июне уже служил в рядах Советской Армии на территории Германии, до ноября 1945 года. Но вместо демобилизации, нас, бывших военнопленных, вывезли в Сибирь нашей Родины на «стройки Коммунизма», где я жил и работал 9 лет, до 1954 г.»*⁷⁸.

Скоротити термін перебування на відбудові можна було у випадку серйозного захворювання (Д. Валковий⁷⁹ та М. Білик⁸⁰); нелегального оформлення свідоцтва про смерть (М. Кириленко⁸¹); в окремих випадках представлення документів про утриманців (Валковська⁸²) та ін. У той же час будь-яке самовільне залишення роботи не підтверджене документальним дозволом каралося ув'язненням (І. Іванись⁸³).

Переживши страхіття полону і безліч перевірок, після повернення додому колишні військовополонені раз-у-раз стикалися з новими випробуваннями.

⁷⁴ Грищенко Олександр Олексійович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 33.

⁷⁵ Підгорний Іван Петрович // Там само, спр. 6, лист 5.

⁷⁶ Шкадрет Олександр Трохимович // Там само, спр. 6, лист 36.

⁷⁷ Підгорний Іван Петрович // Там само, спр. 6, лист 5.

⁷⁸ Цодікович Михайло Григорович // Там само, спр. 1, лист 45.

⁷⁹ Валковий Данило Стефанович // Там само, спр. 4, лист 12.

⁸⁰ Білик Микола Іванович // Там само, спр. 4, лист 7.

⁸¹ Кириленко Михайло Іванович // Там само, спр. 5, лист 5.

⁸² Волковська // Там само, спр. 1, лист 8.

⁸³ Іванись Іван Михайлович // Там само, спр. 4, лист 54.

По-перше, відповідно до одного із пунктів директиви НКДБ СРСР № 139 від 31 жовтня 1944 р. «Про організацію агентурно-оперативної роботи серед радянських громадян, прибувших із-за кордону» організовувався контроль за підозрілими громадянами⁸⁴. «В марте 1946 г. я прибыл домой к родителям. И тут началась опять допросы угрожая оружием. Почему пошел в плен добровольно. Вызывали соседей, чтоб они подтвердили, что сын кулака сдался добровольно в плен <...> С трудом получил кое-какие документы, расжаловали до рядового (с лейтенанта)»⁸⁵ (М. Кордюк). «...мальчики в полувоенных костюмах (КГБ) много лет вертелись вокруг меня»⁸⁶ (Л. Євдокимов).

По-друге, недовіра і зневага оточуючих, яку було дуже складно подолати: «Після війни мене власті презирали, зі мною ніхто не рахувався, мені справки не давали ні в сільській раді, ні в колгоспі, мене всі керівники рахували пленним і називали власовцем»⁸⁷ (М. Гуменний); «Років з 5 була до мене недовіра людей, а після приїхав перевіряючий з Москви, ... став мене запитувати чи сходяться мої показання з московськими, після того він встав, подав мені руку і сказав, щасливо тов. Козак вас більше ніхто не потривожить, приступайте і спокійно працюйте <...>. Після тієї розмови до мене люди стали зовсім по другому відноситись»⁸⁸ (В. Козак); «Мой муж был хорошим специалистом-механиком и отремонтировал своими руками несколько шахтных станков, которые простояли всю войну. После этого администрация стала относиться к нам более лояльно, нам выделили комнату в общежитии»⁸⁹ (Є. Федорова).

По-третє, зрада найрідніших: «Родной брат моего мужа отказался от него из-за того, что он был в плену»⁹⁰ (Є. Федорова).

По-четверте, обмеження у правах: «Прибув я додому у м. Довбиш. Міліція одержала мій папір [довідка про перебування у полоні. — Авт.] і сказали, щоб я нікуди не виїжджав. Паспорта не дали. На роботу мене не приймали ніде без паспорта. Ось так було»⁹¹ (К. Луста); «Права вибора на место проживання мы не имели, нам предложили два города

⁸⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. ... — С. 505–506.

⁸⁵ Кордюк Микола Корнійович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 5, лист 18.

⁸⁶ Євдокимов Л. // Там само, спр. 1, лист 16.

⁸⁷ Гуменний Микола Михайлович // Там само, спр. 4, лист 33.

⁸⁸ Козак Василь Григорович // Там само, спр. 5, лист 12.

⁸⁹ Федорова Євдокія Петрівна // Там само, спр. 1, лист 42.

⁹⁰ Федорова Євдокія Петрівна // Там само, спр. 1, лист 42.

⁹¹ Луста Костянтин Трохимович // Там само, спр. 5, лист 28.

на вибор: Донбас* или Кривой Рог»⁹² (Є. Федорова); «...мене відпустили, видали справку щоб я, з району нікуди неїзджав...»⁹³ (М. Гуменний); «...однажды, меня вызывает отдел кадров и говорит это 50-е годы, Глазов напиши заявление о выходе из комсомола. Я спросил почему, а он говорит, потому что ты был в плену»⁹⁴ (М. Глазов); «Коли я в кінці 1950 р. демобілізувався з лав Радянської Армії мені важко було стати на якусь посаду, бо треба було бути членом КППС. А при вступі до членів КППС мені задавали питання «чому я не застрелився». Я відповідав «Чи могли б ви застрелитись бути пораненим і сильно контуженим, з втраченою свідомістю, застрілити себе». Ті, що давали такі запитання мовчали і не голосували за мене»⁹⁵ (І. Рапацький).

По-п'яте, проблеми з пошуком роботи: «...я повернувся в Київ. Тут дуже важко було влаштуватися на роботу. Бачили мою помітку в моїх документах про полон, ніякий військовий завод не хотів брати мене на роботу. Я влаштувався в типографію. Добре працюючи я не отримував премію»⁹⁶ (М. Білик); «Первым моим желанием на свободе было найти работу. Ее поиски в своем городе не увенчались успехом. Узнав из моих документов, что я был... Там...[табір особливого призначення. — Авт.] их охватывал страх, страх потерять свое место, а еще хуже быть наказанным за покровительство «изменнику». <...> Плюнул на никчемные поиски и подался на шахту, а в Донбассе их достаточно»⁹⁷ (Г. Донський).

У будь-якому разі, згадувані вище фрагменти життєвого шляху виявилися набагато привабливішими у порівнянні з тими подіями, які довелося пережити колишнім бранцям у випадках, коли після звільнення з полону, в силу різних обставин вони не змогли пройти перевірок. Із понад 1 836 тис. полонених, які вижили й повернулися на Батьківщину, 233 тис. були засуджені й відбували покарання в таборах ГУЛАГу⁹⁸.

Особливо яскравими з цього приводу є спогади Ф. Соловйова: «Перше, що ми почули були слова: «Что, господа предатели, полицаи... прибыли?!» Тоді ми зрозуміли, що вирвавшись з одного пекла ми потра-

* Так в документі.

⁹² Федорова Євдокія Петрівна // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 1, лист 42.

⁹³ Гуменний Микола Михайлович // Там само, спр. 4, лист 33.

⁹⁴ Глазов Микола Степанович // Там само, спр. 4, лист 24.

⁹⁵ Рапацький Іларіон Макарович // Там само, спр. 6, лист 11.

⁹⁶ Білик Микола Іванович // Там само, спр. 4, лист 7.

⁹⁷ Донський Григорій Павлович // Там само, спр. 1, лист 14.

⁹⁸ Звягинцев В. Е. Война на весах фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. — М.: Терра, 2006. — С. 700.

пили в інший. Нас погнали на півострів Рірік біля Балтійського моря. <...> Потім почалися арешти, допити. Мене звинуватили в тому, що я добровільно працював на німців, допомагав і служив, добував вугілля, чим шкодив радянській владі — зрадник і ворог свого народу. Почалися нічні допити, били, садовили на перекинуту табуретку, поки не впадеш. В камері не давали спати — наливали воду, приходив наглядач з собакою — знищували як фізично, так і морально. По закінченні «слідства» мене судила трійка чекістів по статті 58 І б на 15 років каторжних робіт та на 5 років позбавлення політичних прав, яких я і так ніколи не мав (на початок війни мені було лише 17 років).

В грудні 1945 року нас погрузили в вагони для перевезення скота у Франкфурті на Одері і повезли до м. Воркута, що в Комі АРСР, на нашому вагоні було написано «Зрадники і вороги народу!» — з такими словами ми в'їхали на рідну землю. По дорозі нас годували сухарями та солоною тріскою, а води дали лише один раз по кружці. Коли ми прибули до Воркути, семеро з нашого вагону вже не вийшли — померли, мороз був 35 градусів, а нас погнали пішки до табору.

В таборі провадилась система морального знищення людей, ніякого зв'язку із зовнішнім світом (листи, радіо, газети) — багато, хто не витримував і накладав на себе руки, калічив себе.

Умови роботи жахливі — одна лампочка на шахту, одяга мокра, а на вулиці мороз біля 40 градусів, крізь коридор з наглядачів ідеш до барака, там бочка з баландою і шматок хліба. Щоб хоч трохи висушити одягу, треба її зняти і лягти на неї — сушити власним замерзлим тілом»⁹⁹.

Г. Донський також згадує про своє перебування у радянських таборах: «Вскоре [після перевірки. — Авт.] военный трибунал по статье 58-1 Б (измена Родине) определил мне меру наказания — 15 лет каторжных работ (КТР). 15 лет срок большой, есть время на размышление. Стучат колеса вагона, везут воинскую честь на Родину, а вместе с ней и нас осужденных и ожидающих наказания. <...> Я немедленно попал на этап. Место назначения был «Воркутлаг» 160–180 км за Полярным кругом. У «Воркутлага» было несколько сыновей и я попал в «Аяч-Яинский Лон» (лон — лагерь особого назначения). Особым назначением каторжников этого лагеря было добывать уголь. В этом лагере я был до 17 октября 1955 г. <...> 17 сентября 1955 г. грянула великая амнистия <...> получил документы об освобождении. Я родился 16 октября 1923 г., таким образом Указ об амнистии был мне подарком

⁹⁹ Соловійов Федір Михайлович // КД ВІУПДСВ ПУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 6, лист 19.

ко дню рождения. Мне было 32 года. Ушел на войну в 18 лет, значит для меня она продолжалась 14 лет»¹⁰⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що листи-спогади колишніх радянських військовополонених значно розширюють можливості для дослідження теми, якій в історіографії приділено недостатньо уваги. Їх цінність у тому, що за кожним фрагментом спогадів представлено життєвий досвід не лише однієї людини, а в найменшому випадку — цілого кола оточення. Враховуючи, що військовополонені постійно знаходилися під наглядом у великих групах, можемо припустити, що за кожним спогадом стоїть життєвий досвід сотень осіб. Разом з тим, попри схожі ознаки, не можна говорити про єдиний уніфікований досвід перебування радянських людей у полоні та шлях повернення у повсякденне життя.

З моменту потрапляння у полон радянські військові миттєво підлягали зміні статусу, переводилися у коло неблагонадійних і в подальшому зазнавали різноманітних утисків, і переслідувань з боку радянської системи.

Колишні військовополонені часів Другої світової війни фактично стали жертвами двох диктатур. Спочатку вони боролися за виживання у нелюдських умовах німецького полону, перебування у якому часто закінчувалося втратою життя. Після звільнення, багатьом — доводилося ще тривалий час доводити своє право на повноцінне життя в радянському суспільстві.

«Дорога додому» з війни в кращому випадку тривала по 5–6 років, іноді — вона сягала десятиріч. Така ситуація обумовлювалася тим, що колишні полонені змушені були пройти ряд процедур, головна мета яких полягала в т.ч., у перерозподілі трудового ресурсу між армією та об'єктами промисловості.

Переслідування, зневага оточуючих, приниження в правах, пошук робочого місця, втрата здоров'я — це лише невелика частка того, з чим довелося зіткнутися колишнім військовослужбовцям після повернення у мирне життя. Сам факт перебування у полоні ворога робив з радянських солдат для оточуючих зрадників Вітчизни. Зміна ставлення до таких людей у суспільстві відбувалося лише через десятиліття після закінчення війни. Тому, по мірі можливості, вони намагалися приховувати чи замовчувати цю трагічну сторінку у своєму житті. *«Перебування в полоні в деякій мірі вплинули на життя після війни, особливо в перші роки. Але*

¹⁰⁰ Донський Григорій Павлович // КД ВІУПДСВ ІУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 1, лист 14.

батько не хоче про це розказувати, каже, що важко йому це переносити, а йому вже в січні 93 роки буде»¹⁰¹.

REFERENCES

- Arzamaskin, Yu. A. (1999). Repatriatsiya sovetskih i inostrannyih grazhdan v 1944–1953 gg.: voenno-istoricheskii aspekt. Moscow. [in Russian].
- Dallin, A. J. (1957). German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. New York: St. Martin's Press. [in English].
- Danylenko, V. & Kokin, S. (2009). Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 — chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy. Kyiv: Vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
- Dubyk, M. (Comps.) (2000). Dovidnyk pro tabory, tiurny ta hetto na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944). Kyiv: VAT Knyzhkova druk. nauk.kn. [in Ukrainian and German].
- Duglas, I. A. & Cheron, F.Ya. (1994). Vyicherknutyie iz pamyati. Sovetskie voennoplennyye mezhdru Gitlerom i Stalinyim. In *Issledovaniya noveyshey russkoy istorii*. (Vol. 11). Parizh: YMCA Press. [in Russian].
- Haidl, Ulrike. (2006). Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. Essen: Klarteüt-Verl. [in German].
- Korol, V. Iu. (2002). Trahediia viiskovopolonenykh na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941–1944 rokakh. Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].
- Koval, M. V. (1999). Radianski viiskovopoloneni — shlak viiny. In *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939–1945)*. (Vol. 12, pp. 196–218). Kyiv: Vyd. dim Alternatyvy. [in Ukrainian].
- Levinskiy, D. (2005). Myi iz sorok pervogo... Vospominaniya. Moscow: Novoe izdatelstvo. [in Russian].
- Polyan, P. (2002). Zhertvyi dvuh diktatur: Zhizn, trud, unizheniya i smert sovetskih voennoplennyih i ostarbayterov na chuzhbine i na rodine. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Reitlinger, Gerald (1975). The House built on Sand, the conflicts of German policy in Russia, London: Greenwood Pub Group. [in English].
- Rybchenko, L. (2010). Radianski viiskovi mobilizatsii na terytorii Ukrainy u 1941–1945 rr. In *Ukraina v Druhii svitovii viini: Pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy: U 2 kn.* (Vol. 1, pp. 303–318). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

¹⁰¹ Герило Михайло Данилович // КД ВІУПДСВ ПУ НАНУ, ф. Джерела особового походження, оп. 1, спр. 4, лист 21.

Sergeev, F. (1991). *Taynyie operatsii natsistskoy razvedki 1933–1945*. Moscow: Politizdat. [in Russian].

Shneer, A. (2005). *Plen. Sovetskie voennoplennyye v Germanii, 1941–1945*. Moscow: Mostyi kulturyi / Gesharim [in Russian].

Streim, A. (1981). *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation*. Heidelberg, Karlsruhe. [in German].

Streit, K. (1991). *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Neuausg. Bonn. [in German].

Streit, K. (2009). «Oni nam ne tovarishi...»: *Vermaht i sovetskie voennoplennyye v 1941–1945 gg*. Moscow: Russkaya panorama. [in Russian].

Zemskov, V. N. (2004). *Repatriatsiya peremeschennyih sovetskih grazhdan*. In *Voyna i obschestvo, 1941–1945: V 2-h kn.* (Vol. 2, pp. 331–385). Moscow: Nauka. [in Russian].

Zvyagintsev, V. E. (2006). *Voyna na vesah femidyi. Voyna 1941–1945 gg. v materialah sledstvenno-sudebnyih del*. Moscow: Terra. [in Russian].